

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Поняття війни у філософії Джона Лока»**

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальність: 033 Філософія
Любинська Анастасія Олександрівна

Керівник: Крупина Оксана Романівна,
доктор філософії, старший викладач

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3 – 6
РОЗДІЛ I. Засади політичної філософії Джона Лока.....	С. 7 – 24
1.1. Життя та філософський контекст Дж. Лока.....	С. 7 – 12
1.2 Походження моральності та суспільних норм у «Розвідці про людське розуміння».....	С. 12 – 16
1.3. Поняття про природний стан, природні права та суспільний договір.....	С. 16 – 21
1.4. Проблема узгодженості гносеології та політичних поглядів Дж. Лока.....	С. 22 – 24
РОЗДІЛ II. Погляди Дж. Лока на природу війни.....	С. 25 – 38
2.1. Поняття про війну та її причини. Справедлива війна за Дж. Локом.....	С. 25 – 30
2.2. Верховенство права і влада під час війни.....	С. 30 – 35
2.3. Самозахист і право на повстання.....	С. 35 – 38
ВИСНОВКИ.....	С. 39 – 41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 42 – 44

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Філософські ідеї англійського філософа Джона Лока (1632–1704) про поняття стану війни, політичну владу та права людини завжди будуть залишатися актуальними у філософсько-політичному дискурсі. Водночас, вивчення поглядів Лока на природу війни, легітимність влади та виправдання громадянського опору сприяє нашому розумінню сучасних теорій про демократії, права людини та загальне міжнародне право. Враховуючи дискусію навколо справедливої війни, державного суверенітету та громадянської опозиції, глибоке вивчення філософії Лока дає насправді цінне розуміння моральних та правових основ проблематики війни та миру. Очевидно, чому акцент Дж. Лока на природних правах, верховенстві права та праві на повстання пропонує вирішальний вплив для аналізу сучасних політичних суперечок, політичної легітимності та кризи управління.

Стан наукової розробки теми. Доцільно охарактеризувати значну частину філософії Джона Лока, як політичну, й відповідно, її вивчення було предметом широкого наукового обговорення протягом багатьох століть – починаючи з дискусій сучасників Лока. Витоки поглядів філософа на природне право, моральну та політичну філософію були розглянуті у таких класичних працях, як «Природне право та історія» (1953) Лео Штрауса та «Політична думка Джона Лока» (1984) Джона Данна, які попередньо забезпечили основний аналіз ідей Лока про природне право та управління, але більш пізні дослідження мають певні труднощі та вказують на суперечності поглядів Лока. Також, було проведено багато досліджень щодо концепції Лока про соціальний договір та права людини. Однак, менше досліджень систематично розглядають його погляди на війну, а саме справедливу війну та право на опір у контексті сучасних політичних викликів.

Якщо говорити про український контекст, то наразі політична філософія Джона Лока є доволі досліджуваною в Україні: Валентин Гусев

є автором численних праць з філософії Нового часу, і зокрема – книги «Нариси з історії філософії Нового часу» (2020), де він дослідив питання ліберальної філософії Джона Лока й американську революцію, ідею свободи, принцип толерантності в політико-правовій системі Джона Лока, гносеологічні засади політичної теорії Джона Лока та загальне питання ідеї вічного миру в політичній філософії Нового часу. Олена Слободянюк приділила увагу темі політичної філософії Джона Лока у своїй статті «Природність і рівність: специфіка новочасного натуралізму в царині політичної філософії» (2005). Руслан Бортнік опублікував невелику статтю на тему «Політична теорія та філософія Джона Лока: проблема когерентності» (2008). Також Микола Харламенков у своїй статті «Християнська генеза лібералізму: від соціального вчення кальвінізму до Джона Лока» (2023) розкривав тему ліберальної теорії в політичній філософії Джона Лока, як і Подковенко Тетяна у своїй праці «Концепція лібералізму Джона Лока» (2022). Сучасна дослідниця спадщини Лока Аміна Кхелуфі у своїй дисертації на здобуття ступеня доктора філософії «Теологічні підстави модерних новацій Джона Лока» (2022) підкреслює, що в Україні «філософська думка Джона Лока, одного з найбільш відомих мислителів XVII-го століття, недостатньо вивчена» (Кхелуфі, 2022, с. 14). Особливо детальніших розвідок потребує розуміння філософом війни як особливого суспільного явища, і наша робота має на меті зосередитись саме на цьому вкрай важливому питанні.

Об'єктом цього дослідження є політична філософія Джона Лока.

Предметом дослідження є розуміння Джоном Локом поняття війни – у контексті його теорії про справедливую війну, політичну владу, самооборону та право на повстання.

Мета даного дослідження – проаналізувати погляди Лока на війну в контексті його політичної філософії та оцінити їх значення для сучасних дискусій з питань управління державою, етики війни та громадянського протистояння.

Для досягнення цієї мети були поставлені наступні **завдання**:

- Дослідити біографію Джона Лока та інтелектуальний контекст, який сформував погляди філософа;
- Проаналізувати розуміння Локом про моралі та соціальних норм на основі праці «Розвідка про людське розуміння»;
- Дослідити концепції Лока про природний стан, природні права та соціальний договір у праці «Два трактати про правління»;
- Дослідити узгодженість між епістемологічними та політичними поглядами Джона Лока;
- Визначити теорію Лока про війну, її причини та виправдання ним справедливої війни;
- Оцінити роль закону та влади під час війни у філософії Лока;
- Проаналізувати погляди Лока на самозахист і виправдання революції.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, двох основних розділів, висновку та списку використаних джерел.

У вступі визначено актуальність теми дослідження, стан наукової розробки теми, об'єкт та предмет дослідження, його мету та завдання, а також структуру роботи, теоретико-методологічні засади дослідження та джерельну базу.

Перший розділ «Засади політичної філософії Джона Лока» має чотири підрозділи, у яких розглядається філософське підґрунтя філософа, його епістемологічний підхід та фундаментальні політичні концепції, включаючи природні права та суспільний договір.

Другий розділ «Погляди Джона Лока на природу війни» має три підрозділи, які досліджують проблематику війни, теорію справедливої війни, роль закону та влади під час воєнного стану, а також право на самозахист і революцію.

У висновках продемонстровано підсумки дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дослідження

послугується історико-філософським методом для аналізу ідей Лока в їхньому історичному контексті, та порівняльним методом для зіставлення поглядів Лока та таких політичних філософів як Томас Гоббс (1588–1679) Жан-Жак Руссо (1712–1778), концептуальним метод аналізу для деконструкції ключових термінів та низкою герменевтичних практик для інтерпретації першоджерел. Дослідження також включає в себе елементи нормативної політичної теорії для оцінки застосовності ідей Лока до сучасних проблем.

Джерельна база дослідження. Дослідження складається з комплексу первинних і вторинних джерел, які дозволяють цілісно дослідити політичну та гносеологічну концепцію Джона Лока, а також філософсько-історичний контекст.

Первинними джерелами виступають основні праці філософа, а саме «Два трактати про правління» (Лок, 2001; Лок, 2023) та «Розвідка про людське розуміння» у чотирьох книгах (Лок, 2002a; 2002b; 2002c; 2002d), а також англomовний оригінал цієї праці: «An Essay Concerning Human Understanding» (Locke, 1924).

Вторинні джерела включають статті, наукові розвідки, біографічні дослідження та академічні інтерпретації. Особливу увагу приділено працям Джона Данна, Пітера Ласлетта, Річарда Ешкрафта, Лоуренса Хоулгейта, Джеремі Волдрона, Ансті, Ламппрехта, Річарда Така, Томаса Пангла та Клаузевіца. Також до вторинних джерел входять дослідження В. І. Гусєва та дисертація на здобуття ступеня доктора філософії А. Н. Е. Кхелуфі. Ці роботи дають критичне уявлення про політичну філософію Джона Лока, його погляди на війну, природне право та поняття держави та пізнання.

РОЗДІЛ І. ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ДЖОНА ЛОКА

1.1. Життя та філософський контекст Дж. Лока

Джон Лок народився 29 серпня 1632 року в Рінгтоні поблизу Брістоля в Англії. Дідусь Ніколас Лок був купцем. Батько Джона Лока був юристом та пуританином, крім того він брав участь у громадянській війні в Англії на боці парламенту, тому «можемо сказати, що він був людиною свого часу, і його філософські тексти були відображенням тієї епохи, у якій він жив» (Кхелуфі, 2022, с. 45). Батько одружився на Агнесі Кін, яка була набожною жінкою та привчала дітей до релігійної віри. У працях критиків та у самого філософа не один раз згадувалось, що батько був суворий, а мати любляча та лагідна. Як зазначає дослідник Джон Данн, «батько і мати Локка походили з пуританських торговельних родин, сукноробів з боку батька і дубильників з боку матері. Його батько заробляв на не надто вражаюче життя як адвокат і клерк у мирового судді в Сомерсеті. Крім того, він володів деякими земельними ділянками, яких було недостатньо для того, щоб ані він, ані його син могли жити життям джентльмена, але достатньо для того, щоб у подальшому син назвав себе таким на титульній сторінці свого найвідомішого твору» (Dunn, 2003, р. 29). Батьківський досвід піддав Лока політичним конфліктам ще в ранньому віці.

Пізніше Лок вступив до церкви Христа в Оксфорді в 1652 році, але перед цим від відвідував Вестмінстерську школу в Лондоні. В Оксфорді він познайомився з аристотелівською схоластикою, котра була в той момент домінуюча, але Лок визнав її незадовільною, що мало наслідком його подальшу взаємодію з працями Френсіса Бекона та Рене Декарта – ідеї філософів відіграли значну роль у формуванні його епістемології. Пізніше Лок познайомився з Робертом Бойлем та Королівським товариством, де він відкрив для себе філософію експериментального характеру, що вплинуло на формування його як філософа-емпірика. Також значний вплив на роботу Лока мав Томас Гоббс, що можна помітити у

праці «Два трактати про правління», де він згадує та критично розглядає неодноразово його погляди на уряд та поняття природного стану. «У той час як Гоббс розглядав розпуск будь-якого уряду як повне знищення всіх соціальних зобов'язань і моральних законів, Лок наполягав на тому, що воно передбачає звільнення лише від певних політичних відносин і залишає всі відносини, що залишилися, недоторканими» (Lamprecht, 1918, р. 123). Погляди філософів на природне право розбігаються в тому моменті, що на відміну від Гоббса, Лок стверджував, що природний стан регулюється природним правом, яке наділяє людей невід'ємними правами, але це вже згодом буде більше розглянуто в підрозділі «Поняття про природний стан, природні права та суспільний договір».

Джон Лок жив у часи активного розвитку філософської думки та природничих наук, а в період його юності відбувалися публікації ключових творів Декарта. Однак, Лок не поділяв раціоналістичного підходу Декарта, який відкинув поняття досвіду та чуття, хоча його праці дуже сильно вплинули на формування сучасної на той час філософії. Крім ролі філософа, до якої ми звикли, Лок «понад три десятиліття – з 1667 року – він був тісно пов'язаний з примхами англійської національної політики» (Dunn, 2003, р. 28), де активно підтримував опозиційну партію Country Party, яка виступала проти можливого сходження на престол брата короля Чарльза II – католика Джеймса. У 1683 р. якраз вибухнув так званий заколот Rye House Plot, спрямований на усунення Чарльза II та його брата Джеймса. Через цей випадок Лок потрапив під підозру, через що він став втікачем до Нідерландів. Не можна сказати, що це вигнання стало обмеженням для Лока, навпаки, за твердженням Данна, він знайшов багато близьких друзів, серед яких були представники англійської купецької спільноти та голландські теологи, наприклад, «Філіп ван Лімборх, з яким Джон Лок познайомився, будучи у вигнанні, був одним з активних ремонстрантів того часу. Він активно виступав за свободу віросповідання та терпимість до представників інших конфесій» (Кхелуфі, 2022, с. 57),

також в нього було багато часу, щоб бути у роздумах та багато писати без зайвих відволікань.

Якраз в той період Лок завершив свою працю «Два трактати про правління», але вона була опублікована анонімно після Славної революції 1688 року. «Незважаючи на поважний вік, текст дуже актуальний, а особливо – друга частина: зовсім не дивно, що твір міг підштовхнути до революції. Надзвичайна актуальність тексту виявляється не лише поза часовим аспектом, але й поза просторовим: перекладаючи текст, неможливо було позбутися враження, що його написано якщо не про нас, українців, то для нас» (Содомора, 2023, с. 15). Ми маємо два трактати, адже в першу чергу Лок веде полеміку з попередніми філософами з власним баченням, особливо – Робертом Філмером, який у своєму творі виклав погляд на абсолютну монархію, «тому головною ідеєю першої частини “Трактатів” є заперечення божественного походження правителів: непорушна традиція виведення роду від богів тривала ще з часів античності» (Содомора, 2023, с. 10). Надалі у своєму політичному творі він виклав свої ідеї природних прав, суспільного договору та право народу на повстання проти тиранії. «Як і сьогодні, “Два трактати” – це робота, в основному покликана затвердити право на опір несправедливій владі, право, в крайньому випадку, на революцію» (Dunn, 2003, р. 58).

Загалом його праця вплинула на подальший розвиток політичної теорії, особливо на формування принципів конституційної монархії, яка була оглянута в першій частині трактату, та надалі – ліберальної демократії. Саме завдяки своїм поглядам Джон Лок став символом «апостолом» мирної революції 1688 року, яку, до речі, Бертран Рассел назвав «найуспішною з усіх» (Содомора, 2023, с. 7–9).

Цікаво, що Лок, не маючи власних дітей, виявляє дуже глибоке розуміння батьківства, він аналізує природу сім'ї, стосунки між батьками та дітьми, відкидаючи помилкові уявлення своїх попередників. Він наголошує на тому, що обов'язком батьків є забезпеченням дітям освіти, а

діти повинні шанувати своїх батьків, спираючись на природний закон, який є однаковий для всіх людей. Філософ зазначає, що «... діти, за природними законами, народжуються слабкими, нездатними забезпечити своє існування: тому за наказом самого Бога, який так влаштував плин природи, вони мають право, щоб їхні батьки вигодовували і доглядали їх. До того ж це право стосується не лише самого існування, але й усіх вигод і зручностей життя, наскільки це можуть забезпечити їхні батьки своїми можливостями» (Лок, 2023, с. 93). На нашу думку, це питання ставить під сумнів його радикальний емпіризм, та відкриває нове питання про джерело його знань, але читаючи перший трактат його твору, можна виділити дві причини торкання теми батьківства: по-перше, можна помітити як він користується Святим Письмом, де й написані закони з приводу відносин між батьками та дітьми, тому я вважаю, що витoki його знань йдуть саме з Біблії. По-друге, також відомо, що в 40 років, Лок віддалився від сім'ї до кінця свого життя, але внутрішній обов'язок перед батьківським вихованням залишився в центрі його почуттів і поглядів, і це можна помітити також за його поглядами про батьківства в першому трактаті.

Наступним етапом, який вплинув на Лока та його політичні потрясіння були події в Англії XVII століття, включаючи страту Карла I у 1649 році, піднесення Олівера Кромвеля та остаточну Славну революцію в 1688 році. Крім того, поняття узурпації, завоювання та тиранії «вкорінені в емпірично обґрунтованому обговоренні уряду в контексті політичного життя Англії сімнадцятого століття. Це означає, що політичний аргумент Локка черпає свій радикальний характер не лише з моральних тверджень щодо природного права та природних прав, які складають один з аспектів його політичної теорії, але також із більш конкретних посилань на політичну діяльність 1680-х років, які були знайомі читачам “Двох трактатів про правління”. Окрім виправдання народного опору королю, який втратив довіру політичної влади, що надала йому громада, Лок також санкціонує акт тиранобивства» (Ashcraft, 2010, p. 9). Його підтримка

конституційного правління та опозиція до абсолютної монархії відображали цей досвід. Також Лок цікавився релігійними дебатами свого часу, де він виступав за релігійну терпимість, відкидаючи ідею монархії божественного права. Його «Лист про толерантність» (1689) заклав основу для сучасних ліберальних уявлень про релігійну свободу, стверджуючи, що держава не повинна втручатися в окремі вірування.

Після Славної революції Лок повернувся з вигнання в Нідерланди та зіграв велику роль в уряді Вільгельма III. Саме в цей період він опублікував свої основні роботи, в тому числі працю «Розвідка про людське розуміння» (1690), яка заклала основи його теорії пізнання і «Два трактати про правління», які виправдовували повалення Джеймса II і виступали за легітимність конституційного управління. Звичайно, що Славна революція стала основною в розвитку філософських ідей Джона Лока, але також після американської (1776) та Великої Французької революції (1789 –1799) його ідеї та ідеї таких мислителів як «Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, сприяли встановленню демократичних форм правління у країнах Західної Європи. Проголосивши принципи рівності, справедливості і свободи, ці філософи створили концепцію непорушних прав людини, що стала конституційним ядром новопосталих демократій» (Гусєв, 2020, с. 5 –6). Загалом, локівські концепції природних прав, уряду за згодою та права на революцію стали основоположними принципами вже в сучасній політичній думці.

В останні роки свого життя Джон Лок був дуже активним: займався політичними та економічними реформами Англії, активно працював над системою фінансів та зовнішньою торгівлею, хоча в політичних змінах його вплив був обмеженим, але в економічних питаннях досить значним. Саме під час вигнання в Нідерланди він усвідомив цей зв'язок між політичною свободою та протестантизмом, що тільки зміцнило його погляди на толерантність. У відповідь на католицькі репресії в Європі, була написана праця «Листи про толерантність», що в

наслідку стали важливим внеском у захист релігійних свобод. А помер Лок у замиському будинку своїх друзів Мешемів в Оутсі, що в Ессексі, наприкінці жовтня 1704 року (Dunn, 2003, р. 28). А. Кхелуфі у своїй дисертації робить дуже влучний висновок, що Лок був людиною свого часу та його гучні тексти були відображенням тієї епохи, у якій він жив.

1.2 Походження моральності та суспільних норм у «Розвідці про людське розуміння»

Праця Джона Лока «Розвідка про людське розуміння» є основною роботою в емпіричній філософії, яка досліджує природу людського розуміння та знання, включаючи походження моралі та соціальних норм. «Не знаходив нічого цікавого Лок і в тематиці занять у тогочасних навчальних закладах, що базувалися на системі Арістотеля. Тому він випрацював свій погляд на книгу природи. Цей погляд полягав у ствердженні вирішальної ролі досвіду в процесі пізнання людиною світу й набув оформлення у праці “Розвідка про людське розуміння” » (Содомора, 2023, с. 8).

Насправді, відмова Лока від вроджених ідей та його особлива увага до досвіду як джерела всіх знань змінюють традиційні погляди на мораль і основи суспільного регулювання. У цій праці він прагнув продемонструвати, як люди можуть правильно використовувати свій розум, щоб знати та вірити лише у виправдане. «Розум повинен бути нашим останнім суддею і провідником у кожній справі» (Pangle, 1988 р. 200). Лок не раз наголошував на тому, що розум має бути головним керівником у пізнанні, тому що без нього люди стають хаотичними, але все одно мислення вимагає певних зусиль, а помилки насправді зустрічаються на нашому шляху частіше ніж істини, це і є причина того, що люди мають бути наполегливими у пошуку знань.

Лок вважав, що людина повинна мати можливість пізнання, інакше

це ставило би під сумнів добру волю Бога. «Якщо розум може практично встановити істину, то це найкращий спосіб» (Waldron, 2002, р. 93) У подальших редакціях «Розвідки» філософ уточнював свої погляди на свободу волі та додав розділи про ентузіазм та асоціацію ідей – це вже мало вплив на психологію та утилітарну етику. Його роздуми етичного характеру в трактаті значно сприяють розумінню людської поведінки саме у стані війни, що особливо актуально для розгляду ключових питань цієї роботи.

У «Розвідці про людське розуміння» у «Посланні до читача» Лок розповів, як він вів дискусію з своїми друзями, де у процесі обговорення тем виникли певні труднощі. У зв'язку з цим Лок зазначив, що «перш ніж приступити до запитань такого характеру, необхідно перевірити наші власні здібності та побачити, з якими об'єктами наше розуміння придатне чи ні. Це я запропонував компанії, і всі охоче погодилися; і після цього було домовлено, що це має бути наш перший запит» (Locke, 1924, р. 4). Мені здається, що сказане автором було зверненням не тільки до друзів, але й до читача. «Більша частина “Розвідки” не була написана до кінця 1680-х років. Але існують розширені чернетки багатьох основних аргументів, які були написані ще в 1671 році» (Dunn, 2003, р. 37). Попри всі труднощі пізнання, його праця зберігає оптимістичний та доступний тон, описуючи людський розум у доволі простих і реалістичних термінах.

Аналіз моралі філософа починається з його критичних думок з приводу теорії вроджених ідей, де він доводить тезу, що «моральні ідеї були винаходами людського розуму, а не копіями частинок природи» (Dunn, 2003, р. 94). «Мораль, заснована на правдивих підвалинах, неодмінно визначатиме вибір кожної людини, котра лишень воліє міркувати» (Лок, 2002а, с. 348). Взагалі, Лок порівнює мораль з наукою, яку можна строго довести як, наприклад, математику: «Наші моральні ідеї, подібно до математичних, самі постають прообразами і тому – ідеями адекватними й завершеними, а відтак, будь-яка подибувана в них

узгоджуваність або неузгоджуваність зумовить дійсне знання так само, як і в математичних фігурах» (Лок, 2002d, с. 81).

Лок стверджував, що мораль має досить об'єктивний фундамент, тому що всі люди можуть раціонально усвідомити існування Бога, який і встановлює моральні закони, але історично скалося, що суспільства створювали різні моральні системи, які підтримувалися як і схваленням та і примусом. У підсумку, Лок вірив, що істинна мораль базується на християнському одкровенні та законі природи. «Шлях ідей, з його репрезентативною спроможністю, визнаною дійсною, стає єдиним дороговказом для всієї істини і знання» (Yolton, 1968, р. 120).

У першій книзі трактату він спростовує думку про те, що люди мають властиві моральні принципи від самого народження: «А якщо думка про природженість поняття Бога є слушною (адже воно наявне у всіх мудрих людей), то доброчесність також слід уважати природженою, бо вона теж завжди притаманна мудрецам» (Лок, 2002а, с. 127). Згідно з твердженням Лока, якби моральні закони були вродженими, вони були б насправді загальновизнаними, але різноманітність моральних переконань, особливо у різних культурах та історичних періодах свідчить про зовсім інше. Лок наголошує на тому, що знання, в тому числі і моральні, набуваються саме через досвід життя, який складається вже з почуттів та роздумів, і це означає, що люди розвивають своє розуміння добра і зла через призму взаємодії з навколишнім середовищем, а не через вроджені моральні інстинкти.

Надалі Лок приділяє увагу вивченню походження моральних принципів, розрізняючи при типи права: «1) божественний закон; 2) громадський закон; 3) закон суспільної думки, або репутації» (Лок, 2002b, с. 486). Божественне право або закон – це те, що відкрив Бог, і воно служить найвищим стандартом моралі: «божественний закон – мірило гріха й виконання обов'язку» (Лок, 2002b, с. 487).

Громадянський закон встановлюється вже суспільством для

підтримки порядку й регулювання поведінки, але найбільш безпосередній вплив на моральну поведінку, на думку філософа, має закон суспільної думки, який формується через судження та очікування спільноти. Соціальні норми вже виходять із колективного схвалення або навпаки, несхвалення певних дій людини, і таким чином вже формується індивідуальна поведінка, все одно відповідно до суспільних очікувань. Таким чином, мені здається, що мораль тут виступає як значна міра соціального конструктора, який будується вже на основі людських взаємодій та необхідності загальної стабільності.

Згода є також одним із ключових факторів моральної філософії Лока, особливо щодо формування соціальних норм та управління. Він стверджує, що законна політична влада виникає зі згоди керованих, що вже відображає моральний обов'язок підтримувати справедливість та порядок у соціумі. Політична влада, якою її сприймає Лок, «дає право творити закони, зокрема, зі смертною карою і, відповідно, з усіма легшими покараннями задля врегулювання і збереження власності, застосування влади спільноти у виконанні таких законів, у захисті республіки від зовнішніх загроз, і все це – заради блага громади» (Лок, 2023, с. 156). Ця перспектива передбачає, що соціальні норми розвиваються як інструмент забезпечення співпраці та стабільності в даному суспільстві. Якщо ми беремо природний стан, де не існує формального уряду, то люди покладаються на моральні зобов'язання та загальне судження для регулювання своїх взаємодій. Це тісно пов'язано з поглядами Лока на природу війни, тому що порушення моральних і соціальних норм часто призводить до конфлікту.

Наступний важливий акцент лежить на освіті, як інструменті культивування моральних принципів, що ще більше зміцнює емпіричну позицію філософа. Оскільки мораль не є вродженою системою, люди повинні бути освіченими для вміння проводити аналіз, висловлювати етичні міркування та засвоювати суспільні норми. «Лок, можливо, мав

сумніви щодо первородного гріха, але тільки в його буквальній формі успадкованої провини, а не в більш широкому сенсі нашої природи, яка не здатна до абсолютно раціонального контролю наших дій... Він вважав, що зв'язок між розумінням і волею має зростати, і що він потребує виховання і освіти» (Waldron, 2002, p. 111).

Згідно з Локом, ранній вплив моральних міркувань і підкріплення добродесної поведінки може призвести до формування стійкого характеру. Зазначимо, така освітня перспектива надає можливість не покладатися на вроджені моральні інстинкти, а навчитися критичному мисленню та зрозуміти важливість виховання моральної свідомості через досвід, виховання та культурні інститути.

Підсумовуючи, зазначимо: з праці «Розвідка про людське розуміння» випливає, що Лок мав наміри забезпечити ретельну емпіричну основу для розуміння витоків моралі і соціальних норм. Відкидаючи вроджені моральні правила та принципи і підкреслюючи роль досвіду, розуму та соціального визначення, філософ демонструє динамічний та адаптивний погляд на мораль. Видається, що його ідеї та роздуми, які розглядаються у «Розвідці про людське розуміння» мають велике значення для подальшого аналізу природи війни, оскільки вони чітко представляють, як саме моральні та соціальні структури впливають на поведінку людини в конфліктних ситуаціях. Також, етичні та правові системи служать необхідним захистом від конфліктів та насильства, знову ж таки посилюючи думку про те, що морально є критично необхідною для підтримки миру і порядку в суспільстві.

1.3 Поняття про природний стан, природні права та суспільний договір

Політична філософія Джона Лока, а саме його ідеї про природний стан, природні права та соціальний договір, є основою сучасної політичної думки. У праці філософа «Два трактати про правління» (1689) ці концепції

займають центральне місце й широко переплітаються з його поглядами в питанні війни та миру. Теорія Джона Лока стверджує, що люди за своєю сутністю мають невід’ємні права, а формування суспільства та уряду виникає вже з консенсусної угоди про збереження цих прав.

«Природний стан» у Джона Лока – це більше теоретичний конструкт, адже індивіди існують саме до створення політичного суспільства, й тут, на відміну від Гоббса, який розглядав природний стан як більш хаотичний, Лок вважав його станом досконалої свободи та рівності, що регулюється природним правом. «На цьому місці “Другого трактату” нам було сказано, що стан природи – це стан людства, в якому кожна людина має повну свободу й рівність» (Houlgate, 2017, p. 41). А що таке свобода? Лок пише, що «Свобода – це слідувати за власною волею в усьому, чого не забороняє закон, не підлягати під непостійну, непевну, невідому судочинну владу іншої людини: природна свобода до того ж означає не перебувати під жодним обмеженням, окрім природного закону» (Лок, 2023, с. 169).

«Свобода не походить від всемогутньої держави й жодним чином не санкціонована волею народу, а дарована людині Творцем. Між іншим, саме ця ідея лежить в основі розуміння природної свободи Дж. Локом» (Харламенков, 2023, с. 67). За Локом, усі люди рівні, тому що створені Богом з однаковими обдаруваннями, і жоден не має влади над іншим, якщо це не встановлено добровільною згодою. «За Локом, рівність і свобода, що є підґрунтям “природного стану”, впливають із загального змісту більш-менш розвинених товарних стосунків. При цьому рівність не тотожна природній однаковості здібностей, сили, майна індивідів. Ідеться про рівні можливості й зазіхання» (Slobodianuk, 2005, p. 209).

У стані природи всі люди вільні діяти згідно розуму, але все одно будуть пов’язані моральними зобов’язаннями не завдавати шкоди життю, здоров’ю, свободі чи навіть майну інших. «Той, хто у стані природи відбиратиме свободу, яка належить комусь іншому в цьому стані, зазіхає й

на все інше, оскільки свобода – ось основа всього» (Лок, 2023, с. 166). Тобто концепт стану природи у автора полягає у відсутності загального судді, до якого можна звернутися, що відрізняє його як від спільноти, так і від стану війни, хоча водночас є люди, наприклад іноземці, які можуть перебувати у цьому стані навіть у межах спільноти. «Крім того, дехто вважає, що Лок описує стан природи як первісне суспільство, без ієрархії, тобто не таке, як представляє Святе Письмо» (Содомора, 2023, с. 12), зазначають дослідники. Тобто концепт природного права, яке виходить з розуму людини, диктує, що люди не повинні втручатися в права інших, а цей закон залишається чинним навіть до створення правління. Однак, Лок стверджує, що насправді в природному стані дотримання природного права є проблематичним, тому що окремі особи виступають і як судді, так і виконавці у своїх справах. А відсутність неупередженого правосуддя може призвести до певних конфліктних ситуацій, створюючи умови незахищеності, роблячи перехід до політичного суспільства бажаним.

Однак, Лок не ототожнює стан природи зі станом війни, як це робив Гоббс, а розглядає його більше як первісний та доцивільний стан. «І тут ми маємо чітку різницю між станом природи і станом війни: хоч деякі люди ототожнюють їх, вони настільки різні, наскільки стан миру, доброзичливості, взаємної підтримки і збереження відрізняється від стану ворожості, ненависті та взаємного знищення. Люди, що разом живуть у світі в злагоді з розумом, без жодного верховенства, без влади, що судить їх, – це властивий стан природи» (Лок, 2023, с. 166). Взагалі, «Лок вважав людину Божим творінням, а правління – людським: у цьому й полягає різниця між тим, як осмислював людину Джон Лок і, скажімо, Томас Гоббс у творі “Левіафан”» (Содомора, 2023, с. 12). Насправді, люди добровільно полишають стан природи, вступаючи в спільноту, тобто в цивільний стан, для створення законів і захисту життя та власності й «люди, за Локом, поєднуються у спільноту задля збереження самих себе і захисту своєї власності». (Содомора, 2023, с. 13). Тому, концепція природного права у

Джона Лока є певним наріжним каменем його політичної філософії, тому що він стверджує, що всі люди народжуються з правом на життя, свободу та власність, які не надаються урядами, але існують за своєю природою.

Лок наголошує, що «людина, один раз народжена, має право на власне збереження, відповідно, має право на їжу й питво й на все інше необхідне, що природа постачає для спільного існування; чи Одкровення, яке подає нам розповіді про ті земельні дарунки, які Бог надав Адамові, Ноеві та його синам, – цілком очевидно, що Бог, як промовляє цар Давид (Пс. II5:16): “а землю він дав синам людським”, віддав землю людству загалом» (Лок, 2023, с. 171).

Його теорія про природний закон є основним концептом у політичній філософії, де передбачаються загальні моральні істини, спільні для всіх людей, на відміну від позитивного закону. Природний закон пізнається розумом, водночас Божий закон міститься у Святому Письмі, а для Лока вони узгоджуються, але не ототожнюються, й саме тут поряд із законом існує природне право, що передбачає певні привілеї.

Власність тут, зокрема, є продовженням праці індивіда. Наприклад, коли людина змішує свою працю з природою, вона набуває володіння над цим ресурсом, але за умови, що і для інших залишається достатньо, Лок наводить приклад, що «трава, яку скубе мій кінь, дерен, який зрізав мій слуга, руда, яку я викопав там, де маю право на це спільно з іншими, – усе перейшло в мою власність без укладення угоди чи договору з кимось. Праця, яка була моєю, вивела це майно зі спільного користування і встановила мою власність на нього» (Лок, 2023, с. 173), але все одно, природний закон, що дає право на власність, водночас її обмежує, бо Бог дав ресурси для користі, а не для марнування або надмірного нагромадження.

Для Гоббса, наприклад, в стані природи право на збереження означає право на все, що людина вважає необхідним, фактично – необмежене. «У природному стані кожен має право на все. З того, що стан

людини [...] є станом війни всіх проти всіх, коли кожен керується власним розумом, і немає нічого, чого б він не міг використати задля збереження життя як засіб проти ворогів, виходить, що в такому стані кожен має право на все, навіть на тіло іншого. І, таким чином, доки це право кожного на все триває, ні в кого (яким би сильним чи мудрим він не був) немає гарантії, що він проживе стільки, скільки за природою має жити людина» (Гоббс, 2000, с. 156).

Лок із цим не зовсім погоджується, тому що коли людина посягає на чуже, вона виходить зі стану природи й вступає в стан війни. «Той, хто має намір підкорити іншу людину під свою абсолютну владу, тим самим вводить себе у стан війни з нею, а це потрібно сприймати як проголошення замаху на її життя» (Лок, 2023, с. 165).

Якщо розглянути поняття війни, то теорія природних прав Лока має значні наслідки для виправдання опору і війни, тому що законний уряд існує для захисту цих прав, і будь-яка влада, яка цього не робить, може бути по праву проти. Наприклад, коли правитель стає тираном та порушує права суспільства, то уряд має моральний та політичний обов'язок повалити його, як видно з виправдання Локом Славної революції 1688 року. «Тиранія – це здійснення влади поза правом» (Лок, 2023, с. 281).

Варто перейти до розгляду одного з ключових понять Локової політичної філософії – суспільного договору. Як писав Руссо, це «Епоха в історії людства, що виникає через об'єднання окремих індивідів і “малих сімей” у єдину асоціацію (“велику сім'ю”) шляхом укладення “суспільної угоди”» (Руссо, 2001, с. 225). Отже, по суті, суспільний договір – це перехід від природного стану до політичного суспільства або добровільна угода, в якій індивіди колективно погоджуються сформувати уряд, що забезпечує їхні природні права.

Важливо побачити різницю між теоріями Лока та Гоббса. Останній розглядає суспільний договір як відмову від свобод заради безпеки – «так само як усім людям, які шукають миру, потрібно зректися

певних природних прав, тобто відмовитися від свободи робити все, що вони забажають, так само для життя людини конче потрібно зберегти деякі права, наприклад право керувати своїм власним тілом...» (Гоббс, 2000, с. 175).

На противагу цьому, Лок бачить суспільний договір як взаємну угоду про створення політичної влади, яка діє в межах природного права. Суспільний договір базується на двох етапах: 1) початкова угода про формування громади; 2) подальше створення уряду через згоду більшості. Легітимність уряду повністю залежить від його прихильності захисту природних прав, і коли він не виконує цей обов'язок, громадяни зберігають право змінити його або взагалі розпустити. «Хоча в природному стані люди повинні одноголосно погодитися вийти з нього і утворити громадянське суспільство, ця угода повинна містити пункт про те, що їхня законодавча і виконавча влада відтепер переходить до більшості членів громади» (Houlgate, 2017, p. 84).

Далі, Лок стверджує, що війни виникають, коли окремі особи або держави порушують природні права інших, а виправданою відповіддю є або самооборона, або опір проти гноблення. Тиранічний уряд, наприклад, який порушує соціальний договір, фактично повертає народ до стану війни, таким чином виправдовуючи поставання. Навіть віра Лока в невід'ємні права людей і необхідність консенсусного уряду підкреслює легітимність опору гнобленню й виправдання війни на захист свободи. Тому ця теорія має глибокі наслідки для повного розуміння Лока на війну, але все одно ці концепції та ідеї створюють основу картину не тільки для сучасних дискусій про політичну владу та громадянські права, а й для сучасного демократичного управління та теорій справедливої війни.

1.4. Проблема узгодженості гносеології та політичних поглядів

Дж. Лока

Гносеологія та політична філософія Джона Лока сформульовані в «Розвідці про людське розуміння» (1689) та «Двох трактатах про правління» (1689), є фундаментальним викликом у розумінні їх узгодженості. На думку дослідника Пітера Ласлетта, «Локк, мабуть, найменш послідовний з усіх великих філософів, і виявити суперечності як у межах окремих його творів, так і між ними – зовсім не складно» (Laslett, 1988, р. 82). Ласлетт взагалі бачить Лока більше як політичного мислителя, ніж філософа.

Теорія знання Лока заснована на емпіризмі, стверджуючи, що всі ідеї походять з досвіду. «Суттєва відмінність між раціоналізмом і емпіризмом полягала і в розумінні природи самого розуму, його пізнавальних можливостей. Для емпіризму ці можливості принципово обмежені досвідом, за межі якого розум не має права виходити, а сам розум трактується як суто формальна діяльність» (Гусев, 2020, с. 161).

Водночас його політична філософія просуває доктрину природних прав і суспільного договору й проблема узгодженості між цими сферами полягає в узгодженні його емпіричної гносеології з його нормативними твердженнями про політичну владу, природне право та індивідуальні права. Вже згадувалось про те, що Лок відкидає поняття вроджених ідей, але водночас ґрунтує політичну теорію на природному законі, який осягається розумом, власно саме це й породжує сумніви в послідовності його системи.

Натомість, важливо зазначити, що за твердженням філософа, людський розум – це *tabula rasa* («чиста дошка»), на якій досвід відображає знання. «При нашому народженні уява є цілковитою *Tabula Rasa*, або досконалою порожнечою, без жодних матеріалів ані для простого бачення, ані для будь-якої іншої операції інтелекту» (Yolton, 1968, р. 200). Він розрізняє відчуття, яке дає знання про зовнішні об'єкти, і

відображення, яке породжує усвідомлення внутрішніх психічних операцій. Таким чином, знання є продуктом взаємодії людського розуму та світу, сформованого через пряме сприйняття. Ця емпірична структура піднімає питання про основи політичних тверджень Лока, зокрема про його віру в природне право та природні права, які існують до досвіду (Гусєв, 2020, с. 161 –162).

Політична теорія Лока заснована на концепції природних прав на життя, свободу і власність, які, як він стверджує, є самоочевидними та в принципі існують до встановлення уряду. Наприклад, Р. Ашкрафт, Р. Грант та Дж. Тулі вважають, що суперечність між епістемологією та політичною теорією Лока лише уявна, тому що його твір «Розвідка про людське розуміння» дає гносеологічне підґрунтя політичної теорії, які слід розглядати як політичну етику, а його політичні трактати є досить демонстративними, які будуються на моральних аксіомах: про рівність, свободу та божественне походження людини.

Р. Ашкрафт зазначає, що «природні права індивідів і розуміння джерел політичного суспільства, до яких апелює філософ, ґрунтуються у нього на універсальних принципах моралі. А тому “істинна політика є частиною моральної філософії”» (Ashcraft, 2010, р. 235). Локова концепція суспільного договору стверджує, що люди, прагнучи зберегти ці права, колективно утворюють уряд, який діє за їхньою згодою. «Суспільний договір розглядається як спосіб, у який суспільство переходить від природного до правового стану і завдяки якому досягається внутрішній і зовнішній мир. Мир і право вважаються взаємопов’язаними поняттями, а проблема миру, таким чином, переводиться у політико-правову площину» (Гусєв, 2020, с. 75).

Тут виникає потенційне протиріччя: якщо все знання виникає з досвіду, то як Лок може виправдати універсальні, дополітичні права і моральний обов’язок їх відстоювати? Тому є деякі вчені, які стверджують, що політична філософія Лока несумісна з його емпіризмом, тому що його

концепція природного права передбачає моральне знання незалежного від чуттєвого досвіду. Інші вчені припускають, що залежність Лока від причини виведення політичних принципів сумісна з його гносеологією, тому що сама причина є рефлексивним процесом, отриманим з досвіду. «Він вважає, що всі знання обмежуються тим, що ми отримуємо за допомогою наших почуттів і нашого розуму» (Yolton, 1968, p. 196).

Твердження Лока про те, що індивіди визнають природні права шляхом раціонального дослідження, можна розглядати як розширення його теорії рефлексії. Джон Лок також усуває цей розрив, підкреслюючи публічне виправдання політичної влади за допомогою емпіричного спостереження результатів управління. Він стверджує, що справедливий уряд ефективно зберігає життя, свободу і власність, і його легітимність визначається практичним досвідом урядів. Таким чином, хоча природні права не є строго похідним від емпіричних спостережень, їх практичне застосування оцінюється за допомогою емпіричних міркувань. Тому його політична теорія є спробою побудови раціональної й моральної науки про політику, що дуже логічно впливає з його гносеології.

Загалом, гносеологія та політичні погляди Лока значною мірою узгоджені, коли розглядається через призму емпіричних міркувань. «При цьому [...] епістемологічна теорія Локка, як і його політична теорія, постають у контексті соціального руху, в якому філософ бере активну інтелектуальну участь» (Бортнік, 2008, с. 7). Його політичні претензії, хоча і нормативні, обґрунтовані розумом, який Лок вважає продовженням досвіду. Закріплюючи ці природні права в раціональній рефлексії та суспільній згоді, Лок додає потенційну прірву між його емпіричною теорією знання та його розпорядчими політичними твердженнями. Цей синтез пропонує досить переконливу основу для розуміння виправдання війни Локом як відповіді на порушення суспільного договору. (Гусев, 2020, с. 54–71).

РОЗДІЛ II. ПОГЛЯДИ ДЖ. ЛОКА НА ПРИРОДУ ВІЙНИ

2.1 Поняття про війну та її причини. Справедлива війна за Дж.

Локом

Концепція війни Джона Лока вкорінена в його політичній філософії, особливо у його поглядах на природні права, природний стан та суспільний договір. Якраз у своїй праці «Два трактати про правління» філософ осмислює війну не тільки як збройний конфлікт між державами, як ми звикли це сприймати, а більше як моральну та політичну відповідь на порушення природних прав. «Стан війни – це стан ворожності й руйнації. Тому проголошення його словом чи ділом, і без запалу, поспіху, а виваженим і продуманим рішенням у питаннях життя когось іншого, вводить людину у стан війни щодо того, проти кого проголошено такий намір» (Лок, 2023, с. 165).

Таким чином, за Локом, війна виникає не просто через різні погляди на конфліктну ситуацію, а через те, що окремі особи або політична влада порушують фундаментальні закони природи, які диктують, що жодна людина не повинна шкодити життю, свободі та власності іншої людини. Цікаво, що, на відміну від Лока, Жан-Жак Руссо дає інше визначення поняттю «війна», де він наголошує на тому, що війна – це відносини, і не між окремими індивідами, а між цілими державами: «війна є відношенням аж ніяк не між людьми, а між суверенними державами, відношенням, за якого приватні особи лише випадково стають ворогами, до того ж радше як солдати, а не як громадяни.» (Руссо, 2001, с. 216). Своєю чергою, Карл фон Клаузевіц також стверджує, що «війна – це не що інше, як дуель великого масштабу. ... війна є актом насильства, спрямованим на те, щоб змусити нашого супротивника до цього виконати нашу волю». (Clausewitz, 2005, р. 9).

Водночас, Локове поняття війни пов'язане з його загальною ідеєю про самозахист і законне застосування сили для збереження справедливості. Варто вкотре звернутися до поняття природного стану,

одного з визначальних понять у цьому контексті.

Лок характеризує природний стан як свободу та рівність, де індивіди керуються природним правом, що розпізнається через власний розум. Однак через відсутність судді або механізму примусового виконання конфлікти виникають неминуче, бо коли люди беруть на себе відповідальність виконувати правосуддя, ризик війни насправді дуже сильно зростає, і це логічно, бо людина бере на себе роль одночасно обвинувача і судді у своїй справі. На нашу думку, це вагомий аргумент на підтвердження того, що війна не належить людині, як природний стан, вона скоріше є значною реакцією на нездатність окремих осіб або держав дотримуватися природного права. Тут можна помітити, що, за ідеями Лока, стан війни і стан природи відрізняється тим, що стан війни є більше наслідком несправедливої агресії однієї сторони проти іншої, а не невід'ємною рисою людського існування. (Лок, 2023, с. 166–168).

Якщо повертатися до ідеї самозахисту, то теорія Лока про справедливу війну побудована саме на принципі того, що сила виправдана тільки у випадках самооборони або опору при диктатурі та тиранії або коли ми розуміємо, що «Бог дав людям світ у спільне користування, і розум підказує нам, що людей треба берегти, наскільки це можливо. Тому війна виправдана лише тоді, коли цього вимагає збереження» (Waldron, 2002, с. 155).

Наприклад, в першому випадку, якщо особа, яка є агресором і прагне поневолити індивіда або позбавити його основних прав, він має повне моральне право на відповідні дії, але тим самим ставлячи агресора в стан війни. «Кожен із нас зобов'язаний оберігати самого себе і не покидати самовільно свого місця, дотримуючись такого самого підходу, повинен докладати щонайбільших зусиль до збереження решти людства, якщо його власне збереження не перебуває в небезпеці. Відбирати чиєсь життя чи зазіхати на нього, а також на те, що стосується збереження життя, свободи, здоров'я, членів чи благ іншого можна не інакше, аніж як задля вчинення

правосуддя над кривдником» (Лок, 2023, с. 158 –159).

Це виправдання поширюється за межі особистих конфліктів на сферу політичних спільнот – якщо правитель перестає захищати права керованих і стає тираном, народ колективно має право протистояти і скидати такий диктаторський режим. Тому Лок стверджує, що «тут цілком законно, що я трактую його як такого, що перебуває у стані війни зі мною, – тобто можу вбити його при змозі. Адже саме під таку небезпеку справедливо підставляє себе той, хто запроваджує стан війни, як агресор» (Лок, 2023, с. 166). У даному разі легітимність війни дійсно залежить від моральних і політичних умов, за яких вона ведеться. В другому випадку, якщо немає можливості звернутися за захистом до суду, людина має повне право захищатися силою – і в межах спільноти. Лок вважає справедливим, якщо у разі нападу, який загрожує життю, цінностям або власному майну, неможливо швидко захистити іншим способом, дозволено вбити нападника. «Тому злодія, якому неможливо зашкодити інакше, аніж апелюючи до суду за викрадання всіх моїх цінностей, я можу вбити, коли він нападає на мене з метою відібрати коня чи плащ» (Лок, 2023, с. 167).

Крім того, відсутність ефективного судового захисту повертає людину в стан природи, а застосування беззаконної сили – у стан війни, але коли сила вичерпується, а в спільноті є суд, то стан війни припиняється та суперечку можна вже вирішити законним шляхом. «Відсутність загального судді, наділеного владою, запроваджує всіх людей у стан природи; безправна сила над людською особою запроваджує стан війни всюди – і де присутній, і де відсутній загальний суддя» (Лок, 2023, с. 167). У стані природи, де апеляції до суду немає, війна триває, поки нападник не запропонує примирення й не гарантує припинення агресії.

Варто зауважити, що Гоббс розглядав війну більше як неминучий наслідок людського егоїзму – «як підказує матеріалістична дедукція Гоббса, людський індивід – це передусім природний егоїст, безальтернативно налаштований на задоволення власних бажань, на

забезпечення собі щонайбільших задоволень і насолод, головне ж – на самозбереження, на утвердження у власному бутті і, отже, – на боротьбу за зростання свого контролю і влади над усіма іншими [...]. Тож найпершим прагненням усього роду людського Гоббс цілком послідовно покладає «вічне й невинне бажання дедалі більшої та більшої влади, бажання, яке припиняється лише зі смертю» (Гоббс, 2000, с. 7), а Лок вважає, що війна – це крайня міра, яка повинна здійснюватися в рамках моральних обмежень.

Житель Південної Кароліни Джон Ф. Ланно зробив короткий запис у своєму щоденнику: «війна – це зло» (Blum & Matsui, 1969, р. 53), і це головний висновок, який ми можемо зробити. Взагалі перспектива того, що війну слід вести тільки за мотивами захисту своєї свободи та відновлення законного порядку досить підкріплює аргумент Лока про те, що легітимність політичної влади є похідною від згоди керованих і що будь-яке відхилення від цього принципу є насправді порушенням суспільного договору.

Крім того, доцільно дослідити зв'язок між війною та суспільним договором, адже саме це питання має вирішальне значення для загального розуміння політичної думки Лока.

Розгляньмо уряд, який на думку Лока, створений для захисту природних прав, і коли він не виконує цього зобов'язання, то фактично втрачає свою легітимність. Саме у таких випадках опір не тільки виправданий, а навіть необхідний. Ця ідея була поширена і особливо актуальна для захисту філософом Славної революції 1688 року, яку він вважав законною відповіддю на деспотичне правління короля Якова II, бо, згідно концепції Лока, уряд, який підкорює своїх громадян, пригнічує їхню свободу або, грубо кажучи, править без згоди громадян, фактично оголошує війну власному народові, тим самим легітимізуючи право останнього на повстання. «Треба відразу визнати, що Локк рішуче відмовлявся дозволяти будь-кому в своїй державі, законодавчій чи

виконавчій, здійснювати необмежену владу в сенсі Гоббса. Він відкинув би це як тиранію чи “свавілья”, і кожен англієць, який пишався англійською конституцією, погодився б з ним. Однак це не означає, що в Англії XVII століття не було правового суверенітету. Це правда, що в сімнадцятому столітті парламент сам по собі не був суверенним, хоча під час громадянської війни тільки Палата громад стала здійснювати фактичний суверенітет. Але були й такі, які усвідомлювали наслідки суверенітету і визнавали його існування у короля в парламенті» (Gough, 1956, p. 104).

Такий погляд Лока підкреслює ще раз те, що влада уряду дійсно залежить від його дотримання принципів справедливості, розуму та безпосередньо згоди населення. «Кількість людей має перевагу над обширом володінь, і що збільшення території, а також правильне її використання – то велике мистецтво правління. А правитель, який буде настільки розумним і богоподібним, щоб встановити закони свободи для забезпечення захисту й заохочення чесної праці народу проти утисків влади й спрямування партії, у швидкому часі стане неприступним для зазіхань сусідів» (Лок, 2023, с. 181). Прагнення уникнути війни, де немає земного суду й апелювати можна лише до неба, є головною причиною створення спільноти, адже, якщо існує влада, яка здатна вирішити суперечку, війна стає насправді непотрібною. За її відсутності, як у прикладі про випадок Єфти, людина звертається до Бога як до єдиного судді. Тобто коли немає земного суду, лишається лише совість і відповідальність перед Богом (Лок, 2023, с. 168).

Таким чином, погляди Лока на війну служать фундаментальним внеском навіть у сучасні теорії про політичну легітимність, справедливу війну та опору тиранії. У підсумку, війна не є вродженою рисою в людській природі, а необхідним інструментом захисту основних прав і наведення порядку у відповідь на тиранію. Лок чітко дав основу для розуміння умов, за яких війна може бути виправдана, та етичних обмежень

на її проведення. Мені здається, що в сучасних дискусіях про політичну владу та громадянські права, теорія війни Лока залишається дуже впливовою, бо, як показує практика війни, в сучасному світі, правителі дійсно діють виходячи зі свого егоїзму, як зазначає Гоббс.

2.2 Верховенство права і влада під час війни

Філософія Лока про верховенство права і владу під час війни заснована на ідеї, що законна політична влада походить від згоди керованих і пов'язана верховенством права, але «запровадження війни і встановлення миру є ознаками верховенства» (Лок, 2023, с. 125). Якщо це є доказом верховенства, то наприклад, капітани кораблів чи приватні особи, які ведуть війни, мали б бути абсолютними монархами, що є насправді абсурдним: у політичних спільнотах лише верховна влада може ухвалювати такі рішення, бо вона має контроль над усією силою спільноти, але в добровільних об'єднаннях тимчасова влада теж може оголошувати війну чи мир без політичного верховенства.

Однак виняткові умови війни становлять складний виклик цій структурі, тому що війна природньо часто випробовує межі законної влади та індивідуальних прав. Руссо наголошує на тому, що суверенітет все одно належить народу і не може бути відчужений, тобто влада навіть під час війни обов'язково повинна діяти відповідно до загальної волі, що забезпечує верховенство права. «Отже, я стверджую, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля» (Руссо, 2001, с. 31).

Почнімо з того, що аналіз війни та управління Локом особливо важливий у його виправданні опору тиранії та його аргументі, що війна виникає тоді, коли законне управління підривається абсолютною владою. «Один з принципів полягає в тому, що уряд повинен діяти відповідно до

закону, що означає, що уряд не може робити все, що йому заманеться. [...] Різниця між королем і тираном полягає лише в тому, «що один робить закони межею своєї влади, а благо суспільства – метою свого правління; інший же змушує всіх підкоритися своїй власній волі і апетиту» (Houlgate, 2017, р. 114).

Політична влада, за Локом, – це право приймати та застосовувати закони для суспільного блага, а суть верховенства права полягає в тому, що правителі повинні управляти в рамках обмежень встановлених правових принципів, які захищають індивідуальні права, особливо ті, що стосуються життя, свободи і власності. Будь-яке відхилення від цих принципів є порушенням суспільного договору, але під час війни стає очевидним напруженням між правовою владою та необхідністю застосування сили.

Знову ж таки, за Локом, війна – це не просто стан насильницького конфлікту, а умова, яка виникає коли правитель держави здійснює довільну владу без згоди народу, і це фактично ставить їх у стан війни проти власного уряду. (Лок, 2023, с. 281 –288). Взагалі, уряд, який править без дотримання верховенства права, перетворюється на тиранію – наприклад, коли правовий захист припиняється, або правителі нав'язують свою волю силою, вони розпускають основу законної влади: «там, де закінчується закон, починається тиранія, якщо закон порушується на шкоду іншому» (Лок, 2023, с. 283). У таких випадках народ має повне моральне право чинити опір і повертати свої права. І насправді, це поняття було особливо впливовим у формуванні сучасних демократичних принципів, тому що воно забезпечує теоретичну основу для законного опору деспотизму.

У теорії Лока є відмінність між справедливою і несправедливою війною. Несправедлива (насильницька) війна – це війна, яка ініційована правителями, які прагнуть розширити свою владу за межі правових кордонів, не зважаючи на принципи справедливості та законного

управління. Пітер Р. Енсті наголошує на тому, що «завоювання принесло imperium, але не dominium; а саме dominium було ключем до повного політичного членства» (Anstey, 2004, р. 90). Також вона не дає нападнику жодного законного права на владу, так само, як розбійник, який змусив підписати документ під загрозою, не отримує законної власності. «У несправедливій війні «той, хто перемагає... не може мати права на підпорядкування і покору переможених» (Houlgate, 2017, р. 107).

Завойовник, навіть із короною, нічим не відрізняється від злодія – його сила не виправдовує злочин. «Переможені чи їхні діти не мають суду, не мають арбітра на землі, до якого можна було б звернутися. Тоді вони можуть апелювати, як це зробила Єфта, до неба, і повторювати свої апеляції доти, доки не повернуть собі споконвічне право своїх предків...» (Wootton, 1993, р. 353). Маємо підстави стверджувати, що війна, яка ведеться загарбницьким способом і насильницьким підкоренням, є несправедливою.

Натомість, справедлива війна ведеться на захист природних прав, відстоювання верховенства права та забезпечення захисту осіб від незаконної агресії. «Справедливий завойовник має абсолютну владу над життям тих, хто втратив його внаслідок несправедливої війни», однак... “він не має жодної влади над майном навіть тих, хто брав у ній участь” (Houlgate, 2017, р. 109). Те, що війна повинна бути піддана моральному і правовому контролю, посилює твердження Лока, що влада, навіть під час конфлікту, не повинна володіти довільно, бо верховенство права служить запобіжником від спуску до беззаконного насильства і неконтрольованої влади. «Немає більше підстав застосовувати силу, бо немає більше загрози сили, якій ти можеш протистояти... Бо там, де потерпілий може бути звільнений, а його збитки відшкодовані зверненням до закону, не може бути жодного приводу для застосування сили, яка повинна застосовуватися лише там, де людині перешкоджають звернутися до закону» (Houlgate, 2017, р. 118).

Крім того, акцент Лока на управлінні через згоду поширюється на ведення самої війни, тому що військова влада повинна залишатися в підпорядкуванні цивільної влади і що виправдання війни має бути чітким і вкоріненим у принципах справедливості та необхідності. Правитель, який в односторонньому порядку оголошує війну без згоди керованих актів поза межами законної влади, перетворюючи політичну владу на інструмент гноблення, а не захисту. Саме цей аргумент підкреслює важливість підзвітності та підсилює думку про те, що влада завжди повинна здійснюватися в правових та моральних рамках, навіть під час кризи.

Крім того, якщо перемогу здобуває «праведна» сторона, вона не отримує влади над тими, хто воював на її боці й вони залишаються вільними. Завойовник не має права на підкорення співвітчизників чи союзників, а лише над тими, хто справді підтримував несправедливу війну. Законні завойовники мають владу «лише над тими, хто фактично допомагав, погоджувався або давав згоду на несправедливу силу, застосовану проти них. [...] Всі інші народи [...] не повинні бути звинувачені як винні в насильстві та несправедливості...» (Houlgate, 2017, р.109).

Влада над підкореними в справедливій війни може бути лише деспотичною й стосується винних, але не невинних жителів, які не завдавали шкоди. Також завойовник не здобуває прав на майно чи життя тих, хто не чинив супротиву або не брав участі у війни, а панування, засноване лише на силі, не є правомірним. Тому «перший вияв покори завойованих – не сперечатися з тими умовами, які викарбував для них меч завойовника» (Лок, 2023, с. 270).

Врешті-решт, жодна війна не закінчується без використання сили у вигляді людських втрат, руйнувань та пошкоджень, тому що нападник завжди завдає збитків, що ми можемо спостерігати і в теперішній військовий час в Україні. Лок наголошує, що «витрати і руйнування від війни

доведеться відшкодувати завойовнику до останнього пенні, а діти підкореного, позбавлені батьківського майна, будуть покинуті на голодну смерть і загибель, все ж вдоволення підкорювача всім отриманим заледве надасть йому повноваження на завойовану країну» (Лок, 2023, с. 272).

Отже, у справедливій війни завойовник має деспотичну владу лише над тими, хто воював проти нього, і може відшкодувати збитки за рахунок їхнього майна та праці, але він не має жодної влади над невинними, включно з дітьми підкорених, і така влада не передається нащадкам і може бути взагалі скинута, коли народ матиме силу й нагоду це зробити. Загалом, влада, яка була здобута силою, не є правомірною та її повалення не буде гріхом, але якщо законодавча влада змінюється незаконно або діє всупереч довірених меті – це бунт, і ті, хто силою усуває законну владу, запроваджує владу без згоди народу, й тим самим повертає суспільство у стан війни. Так само і самі законодавці, які порушують довіру, зазіхаючи на свободи й власність народу, стають «*rebellantes* – бунтівниками» (Лок, 2023, с. 298), бо діють проти тих, хто надав їм владу для захисту.

На нашу думку, погляд Лока на війну та верховенство права є досить сильним аргументом на користь необхідності правових та моральних обмежень влади. Його думка про те, що легітимність війни залежить від захисту природних прав, і що правителі, які перевищують свої законні повноваження, ставлять себе самі в стан війни зі своїми підданими, залишається фундаментальним принципом сучасної політичної думки.

Верховенство права не є просто механізмом підтримки порядку, а основним захистом від зловживання владою, гарантуючи насправді, що управління залишається узгодженим з принципами справедливості та свободи особистості. «Кінцевою метою правління є благо людей» (Лок, 2023, с. 299).

Підсумовуючи, зазначимо: ідеї Лока продовжують впливати навіть на сучасні дебати про баланс між безпекою та свободою та межі

виконавчої влади під час війни. Загалом, «сформульовані Дж. Локком політико-правові принципи з часом стали визнаними принципами організації суспільного життя та мають практичне значення до сьогодні» (Подковенко, 2022, с. 16).

2.3 Самозахист і право на повстання

Ідея Джона Лока щодо самозахисту та права на повстання є центральним елементом теорії про природу війни. «Згідно з фундаментальним законом природи, людину потрібно зберігати всіма можливими засобами» (Лок, 2023, с. 165). Вважаю за доцільне нагадати, що ця ідея заснована на аргументі, що люди мають природні права на життя, свободу і власність, і що ці права не надаються урядами, але існують самі по собі. На основі цього Лок стверджує, що окремі особи та політичні спільноти мають право захищати себе, коли ці права перебувають під загрозою. Його виправдання самозахисту виходить за рамки особистого захисту, включаючи колективне право народу чинити опір і повалити тиранічний уряд, формуючи таким чином теоретичну основу для права на повстання. Видатний американській політичний філософ Томас Л. Пенгл стверджує, що «для Локка характерно, що коли він говорить про народні повстання, він рідко, якщо взагалі коли-небудь, звинувачує народ, а натомість майже завжди звинувачує правителів» (Pangle, 1988 p. 259).

Самооборона для Лока – це основний закон природи, тому що всі люди рівні в природному стані і керуються природним правом, ніхто не має права шкодити життю, свободі або майну інших. «Це розумно і справедливо, що ми маємо право “знищити” будь-кого, хто погрожує вбити нас. [...] коли не можна врятувати всіх, слід віддати перевагу безпеці невинних. [...] розум підказує мені дивитися на нього, як на ворога мого збереження, який хотів би відібрати свободу, що є огорожею для нього» (Houlgate, 2017, p. 39). Однак, якщо нападник порушує ці права, жертва

автоматично виправдовується, бо має захищатися: «в усіх випадках і ситуаціях істинним засобом проти безправної сили є силове протистояння. Використання безправної сили завжди вводить того, хто її застосовує, у стан війни як агресора: відповідно, дозволяє трактувати його як такого» (Лок, 2023, с. 253).

Звичайно, цей принцип розповсюджується на відносини і між правителями та керованими так само: коли правитель перестає діяти як законний захисник природних прав і замість цього стає порушником цих прав, населення опиняється в стані війни про власного уряду, і тому його опір є виправданим. Як зазначає Лок, «кожен, хто використовує силу без права, як і кожен у спільноті, хто використовує її незаконно, протиставляє себе тим, проти кого він її використовує: у цьому стані війни всі попередні зв'язки анулюються, всі попередні права нівелюються, а кожен дістає право захищати самого себе і протистояти агресорові. Це так очевидно, що навіть сам Берклі, великий поборник влади й святості королів, змушений визнати, що цілком законно для народу в деяких випадках чинити спротив королю» (Лок, 2023, с. 301).

Право на повстання насправді є логічним продовженням теорії Лока про правління за згодою. За твердженням Лока, легітимна політична влада виникає з добровільної угоди індивідів, які погоджуються створити суспільство для свого взаємного захисту. Якщо влада перестає виконувати свою функцію гаранта прав народу, а натомість стає інструментом пригнічення, вона втрачає свою легітимність, але у такому випадку народ зберігає за собою право відновити свою первісну владу і розпустити або реформувати уряд, якщо це дійсно необхідно. «Тепер вони можуть поводитися з ним [князем] так само, як і з будь-якою іншою людиною, яка вступила з ними у стан війни...» (Houlgate, 2017, с.122). Це право на опір є не лише теоретичним, але й моральним обов'язком, коли зловживання влади стають нестерпними.

Важливо також наголосити, що Лок розрізняє виправданий опір і

незаконне повстання. «Згідно з Локком, існує чотири категорії або види ситуацій, в яких в яких опір є виправданим: завоювання, узурпація, тиранія та розпуск» (Houlgate, 2017, р. 106). Він застерігає від передчасних або невинуватених бунтів, стверджуючи, що незначні образи не повинні призводити до повстання. Однак, коли уряд систематично підриває природні права, приймає закони без згоди народу або править через примус, а не законну владу, народ виправданий тим, що бере проти нього зброю.

Ця перспективна підтверджує загальніший принцип Лока, що політична влада завжди підпорядковується верховенству права, і що будь-яке відхилення від цього принципу є актом агресії проти народу. В той же час Лок наголошує на необхідності пропорційного опору, тобто він не виступає за непотрібне насильство, а стверджує, що засоби опору повинні відповідати тяжкості гноблення. «Отже, у стані природи одна людина може посідати певну владу над іншою, але аж ніяк не абсолютну чи деспотичну владу над порушником, коли той втрапив їй до рук, виливаючи на нього душевний гнів чи надмірну жорстокість власної волі, а лише відплатити йому так, як підказують виважений розум і совість, пропорційно до його переступу, що слугувало б для виправлення й перестороги» (Лок, 2023, с. 159).

Лок наголошує, що метою повстання є не анархія, а відновлення законного управління, яке підтримує природні права. Взагалі теорія Лока про самозахист заклала основу для пізніших революційних рухів, включаючи американську (1776) та Велику Французьку революції (1789 – 1799) й обидві посилалися на ідеї Лока як виправдання опору проти тиранії. «Всупереч тому, що говорять або мають на увазі деякі коментатори, Лок прямо і недвозначно виправдовує “революцію” або революційний опір» (Pangle, 1988, р. 259). Його аргумент, що законний уряд повинен бути підзвітним народу, залишається гострою темою для ліберальної політичної філософії.

Загалом, Джон Лок, проголошує, що право на самозахист є невід'ємним природним правом, яке поширюється на колективний захист суспільства від деспотичного правління, а коли уряд порушує свої зобов'язання і ставить себе в стан війни проти свого народу та відбирає у них свободу, то народ має не тільки право, але і обов'язок чинити опір і відновити справедливість: «Тому той, хто робить спробу поневолити мене, тим самим вводить себе у стан війни зі мною» (Лок, 2023, с. 166).

ВИСНОВКИ

Наше дослідження мало на меті проаналізувати погляди англійського філософа Джона Лока на природу війни в контексті його політичної філософії та оцінити їх значення для сучасних дискусій про державне управління, загалом етику війни та громадянській опір. Філософія Джона Лока про природу війни насправді демонструє глибокий взаємозв'язок між політикою, правами людини та виправданням воєнного конфлікту. Його аргументи, засновані на принципах природного права, суспільного договору, справедливої теорії війни та права на опір, встановлюють певні межі, де управління є законним лише тоді, коли воно підтримує основні права окремих індивідів. На основі виконаного аналізу можемо зробити низку концептуальних висновків, що відповідають поставленим дослідницьким завданням.

По-перше, дослідження біографії Джона Лока й інтелектуального контексту його доби дуже чітко показало, що формування його політичних поглядів було тісно пов'язане з такою історичною подією як Славна революція, відповідно – релігійними переслідуваннями та проблемою тиранічної влади, тому Лок виступає як філософ, чиї ідеї були певною відповіддю на конкретні суспільно-політичні виклики XVII століття.

По-друге, вивчення твору «Розвідка про людське розуміння» дозволило дослідити основу епістемологічного емпіризму Джона Лока, згідно з яким моральні та політичні погляди формуються не на вроджених ідеях, а на досвіді та розумі, і саме це створює підґрунтя для морального осмислення війни, як обумовленого досвідом певного винятку з морального порядку.

По-третє, завдяки дослідженню концепцій природного стану, природного права і суспільного договору в «Двох трактатах про правління» було з'ясовано, що для філософа стан війни – це не просто звична для нас історична подія, а конкретна морально-правова ситуація, яка виникає, коли хтось посягає на життя, свободу чи майно іншого

індивіда. Лок не сприймає війну як невід’ємний людський стан, а як те, що виникає у разі порушення справедливості та ігнорування правового та державного захисту. Тому війна у Лока – це завжди наслідок порушення природного права.

Дослідження узгодженості гносеологічних і політичних поглядів Лока засвідчило, що в обох випадках вихідною точкою є автономний суб’єкт, тому що людина розглядається як самостійна істота, яка здатна до розумового судження і право вибору, як у сфері пізнання, так і в політичному житті.

Також у теорії Лока про війну було проаналізовано, що війна може бути справедливою лише за умов захисту, і будь-яке завоювання, навіть у межах «справедливої» війни, все одно не надає легітимного права на панування над переможеним, тому що політична влада завжди вимагає добровільної згоди підданих. Тому, самозахист і право на опір стають моральними імперативами, коли уряди відхиляються від своєї законної влади та діють, так сказати, тиранічно. Взагалі підхід Лока до війни за своєю суттю є оборонним, і вона виправдана в тому випадку, коли вона виникає тільки як відповідь на агресію або як засіб відновлення справедливості.

Дослідження верховенства права й меж влади у воєнному стані показало, що Джон Лок виступає проти ідеї абсолютної влади навіть у умовах надзвичайного стану. Загалом, за Локом, закон зберігає пріоритет й інструмент обмеження дій влади незалежно від обставин.

Погляди Лока на самозахист і право на повстання засновані на ідеї природного права особи, і якщо політичний уряд порушує суспільний договір і діє проти народу, то громадяни мають повне право не лише на опір, але й на звалення політичної влади. Зрештою, повстання – це не руйнування порядку, а відновлення легітимного стану.

Підсумовуючи, стає зрозуміло, що ідеї Джона Лока продовжують формувати сучасні дискусії та ідеї про управління, права людини та навіть

етичні обмеження війни, тим самим посилюючи актуальність майбутніх досліджень його політичної філософії як в історичному, так і в сучасному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бортнік, Р. О. (2008). Політична теорія та філософія Джона Локка: Проблема когерентності. *Multiversum Philosophical almanac*, 1(68), 49–63.
- Гоббс, Т. (2000). *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. (Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко & Т. Олійник, Перекл.). Дух і Літера.
- Гусєв, В. І. (2020). *Нариси з історії філософії Нового часу*. НаУКМА.
- Кхелуфі, А. Н. Е. (2022). *Теологічні підстави модерних новацій Джона Лока* [Неопубл. дис. д-ра філософії в галузі філософії]. Київській національний університет імені Тараса Шевченка.
- Лок, Дж. (2001). *Два трактати про врядування*. Основи.
- Лок, Дж. (2002a). *Розвідка про людське розуміння*. В 4-х книгах. Кн.1. Х.: Акта.
- Лок, Дж. (2002b). *Розвідка про людське розуміння*. В 4-х книгах. Кн. 2. Х.: Акта,
- Лок, Дж. (2002c). *Розвідка про людське розуміння*. В 4-х книгах. Кн. 3. Х.: Акта.
- Лок, Дж. (2002d). *Розвідка про людське розуміння*. В 4-х книгах. Кн. 4. Х.: Акта.
- Лок, Дж. (2023). *Два трактати про правління* (П. Содомора, Перекл.). Наш Формат.
- Подковенко, Т. (2022). Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства*, 1, 12–17.
<http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/47647>
- Руссо, Ж.-Ж. (2001). *Про суспільну угоду, або принципи політичного права* (О. Хома, Пер.). Port-Royal.
- Содомора, П. (2023) Від перекладача. У Дж. Лок. *Два трактати про правління*. (П. Содомора, Перекл.), (сс. 7–16). Наш Формат.
- Харламенков М. (2023). Християнська генеза лібералізму: від соціального

вчення кальвінізму до Джона Лока. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»* : науковий журнал, 25. 63–69.

<https://journals.oa.edu.ua/Philosophy/article/view/3960>

- Anstey, P. R. (Ред.). (2004). *The Philosophy of John Locke: New perspectives*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Ashcraft, R. (2010). *Locke's Two Treatises of Government*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Blum, E. J., & Matsui, J. H. (2021). *War Is All Hell: The Nature of Evil and the Civil War*. University of Pennsylvania Press.
- Clausewitz, C. v., & Graham, J. (2005). *On the Nature of War*. (J. Graham, Transl.). Penguin Books.
- Dunn, J. (2003). *Locke: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Gough J. W. (1956). *John Locke's political philosophy: Eight studies*. Clarendon Press.
- Houlgate, L. (2017). *Understanding John Locke: The Smart Student's Guide to Locke's Second Treatise of Government*. Houlgate Books.
- Lamprecht, S. P. (1918). *The moral and political philosophy of John Locke*. Columbia university press.
- Laslett, P. (Ed.). (1988). *Locke: Two treatises of government*. Cambridge University Press.
- Locke, J. (1924). *An essay concerning human understanding*. Clarendon Press.
- Pangle, T. L. (1988). *The spirit of modern republicanism: The moral vision of the American founders and the philosophy of Locke*. The University of Chicago Press.
- Slobodianuk, O. (2005). *Naturalness and equality: the specifics of modern naturalism in the realm of political philosophy*. *Sententiae*, 12(1), 199–219. <https://doi.org/10.31649/sent12.01.199>
- Waldron, J. (2002). *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought*. Cambridge University Press.

Wootton, D. (Ed.). (1993). *John Locke. Political Writingi*. Hackett Publishing Company, Inc.

Yolton, J. W. (1968). *John Locke and the way of ideas*. Clarendon Press.